

פרנסת עני שלא מוכן לעבוד

ידידיה הכהן

א. מבוא
ב. הסוברים שאין חובה לפרנס עני כזה
ג. שיטת הרמב"ם בסוגיה
ד. הסוברים שיש לפרנס עני כזה
ה. שיקול ציבורי ומניעת סיוע לטובת הנזקק

נדבות, ולאחר דין ודברים של כמה דקות, ההלך פנה לדרכו והעני המשיך בקיבוץ נדבות.

במאמר שלהלן, נדון בחובת הצדקה לעני המסוגל לעבוד ולא עובד ובשל כך נזקק לבריות.¹

ראשית – נקדים ונביא רעיון מחשבתי הדן ביסודות הלכות צדקה. במבט ראשון, מצוות צדקה היא מהמצוות השכליות. מוסכמה נפוצה בקרב אומות העולם היא שפילנתרופיה היא מידה ברוכה, וחזון נפרץ בכל דת, אומה ולשון הוא עמותות צדקה וגיוס כספים לעניים ומסכנים.

בהקשר זה ארצה להביא את דברי הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים (האדר"ת) המבאר את הפסוק: "כִּי יִדְעֶתָי לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוָה אֶת בְּנֵי וְאֶת בָּיִתוֹ אֲחֵרָיו וְשָׂמְרוּ יְיָ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט

א. מבוא

מראה נפוץ שאני זוכר משנות ילדותי, הוא אנשים חלכאים מסכנים, יושבים או שוכבים בצדי הרחובות הראשיים באחת מערי המרכז, מעוררים את רחמי הציבור ומקבצים נדבות. מדי פעם היו גם אנשים צעירים בין הנזקקים, וכאשר הושיטו את ידם לעבר העוברים ושבים, לעיתים, נשמעו לעברם הקריאות: 'אתה צעיר, למה אתה מקבץ נדבות? לך לעבוד!', העני בתגובה היה משיב בקריאות משלו, מדוע הוא נאלץ לקבץ

1. להבאת המקורות המופיעים במאמר זה הסתייעתי במאמרו של הרב שלמה לוי, "מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס", תחומין כט (תשס"ט), עמ' 64-75 ובעזרתו של מו"ר הרב רפאל שטרן.

לו בשביל שמרחם עליו ולזה פירש אדוני אבי מורי ורבי הגאון ז"ל מה שכתוב "ולא ירע לבבך בתתך לו" (דברים טו, י) הדכוונה כשרואה עני ואביון ערום רעב וצמא הרי נמס לבו מצערו ונכמרו רחמיו עליו ונותן לו, באיש כזה הרי הוא נותן לו מחמת שרע בעיניו לראות עני כזה, אבל אם הוא אביר לב אכזרי שאינו מצטער בצער של חברו ובכל זאת הוא נותן לו הרי הוא רק ממצות השם יתברך. וזהו שכתוב: "ולא ירע לבבך בתתך לו" שלא יתן לו מפני רוע לבבך רק מפני צווי השם יתברך זהו המצוה האמיתית...³

לפי האדר"ת המבחן הגדול של המאמץ הוא דווקא בקיומן של המצוות השכליות, האם מקיימן בשל גאות רגשותיו או בגלל ציווי ה'. לפי דבריו, העומד במבחן, הוא האדם הכובש את רגשותיו ורצונו ונותן צדקה בגלל ציווי ה'. ומסיים האדר"ת:

וזהו שכתוב: "ושמרו דרך ד' לעשות צדקה ומשפט" בשביל שהוא דרך ד' ולא בשביל שכלינו המחייבנו על כן שפיר מסיים למען הביא על אברהם שזולת זה לא שייך שכר על זה.⁴

ומכאן לנושא דיונינו – ייתכן והשכל מתנגד מתן צדקה לעני המסוגל לעבוד,

למען הביא ה' על אברהם את אֶשֶׁר דִּבֶּר עָלָיו" (בראשית יח, יט):

אריכות לשון הכתוב י"ל בהקדם, מה שיש לעורר עוד דלכאורה אין מקום לשלם שכר על צדקה ומשפט שהן מצוות שכליות ותקוני המדינות, מה שגם אם לא נצטוונו על זה הוזהרנו לעשותם מצד שכל כל אדם?²

האדר"ת מקשה על אריכות לשון הכתוב, מדוע מפורט שדרך ה' שאותה ציווה אברהם את "אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו" היא "לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט", מה היה חסר בלי פירוט זה, הרי "צדקה ומשפט" כלולות ב"דרך ה'", ועוד – מדוע על מצוות שכליות אלו, שכמובא לעיל, בימינו מקובלות על כל אומה ולשון, ובוודאי היו נר לרגליו של אברהם אבינו – מובטח לו שכר?

משיב האדר"ת:

אך עיקר השכר על זה הוא אם נעשה בשביל פקודי השם יתברך ולא בשביל ששכלינו מחייב אותנו בהם ואז הם מצוות חוקיות כיון שאנו עושים אותן לשם השם יתברך... והבחינה לזה אם נותן צדקה משום שכלו או משום מצוות השם יתברך הוא כשיתן בטרם שירחם על העני ולא שנותן

2. הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, סדר פרשיות - בראשית, בית אל תשס"ד, עמ' קנה.

3. שם, עמ' קנה-קנו.

4. שם, עמ' קנו. וראה הערה 135, שם העורך מביא ממקורות רבים, ראשונים ואחרונים, שגם את המצוות השכליות אנו צריכים לקיים מפני ציווי ה'. ועיין גם במאמרו של ר' אבישי גרינציג אודות כוונה במצוות הצדקה.

על שבתאי בר מרינוס שהגיע לבבל והיה זקוק לפרנסה. ראשית, פנה לעסק, 5 ורק לאחר שלא מצא פרנסה ביקש מעשירי בבל מזונות. מכאן למדנו שלפני שמבקשים צדקה יש לנסות למצוא עבודה. אך האם יש בכך הוכחה שאין אנו מחויבים לסייע לאדם שלא נהג כהוגן ולא מיצה את אפשרויות מציאת העבודה?⁶

נעיין בגמרא במסכת כתובות (סז, ב):

תנו רבנן: אין לו ואינו רוצה להתפרנס, נותנין לו לשום הלואה וחוזרין ונותנין לו לשום מתנה, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים: נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונותנין לו לשום הלואה. לשום מתנה הא לא שקיל! אמר רבא: לפתוח לו לשום מתנה. יש לו ואינו רוצה להתפרנס, נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין ממנו. חוזרין ונפרעין הימנו, תו לא שקיל! אמר רב פפא: לאחר מיתה. רבי שמעון אומר: יש לו ואינו רוצה להתפרנס - אין נוקקין לו, אין לו ואינו רוצה להתפרנס - אומרים לו הבא משכון וטול, כדי שתזוח דעתו עליו. תנו רבנן:

לאותו "פרזיט", וימנע ממנו סיוע מעמותות צדקה רבות בגלל העובדה שאינו עובד. אך עלינו לדון בשאלה בניתוק מרגשותינו ותפיסתנו, על פי המקורות, האם הנזקק עומד בקריטריונים ההלכתיים המזכים אותו בקבלת צדקה.

ב. הסוברים שאין חובה לפרנס עני כזה נאמר במסכת ביצה (לב, ב):

ואמר רב נתן בר אבא אמר רב: עתירי בבל יורדי גיהנם הם. כי הא דשבתאי בר מרינוס אקלע לבבל, בעא מנייהו עסקא - ולא יהבו ליה. מזוני מיון - נמי לא זינהו, אמר: הני מערב רב קא אתו, דכתיב: "ונתן לך רחמים ורחמך" (דברים יג, יח), כל המרחם על הבריות - בידוע שהוא מזרעו של אברהם ואינו, וכל מי שאינו מרחם על הבריות - בידוע שאינו מזרעו של אברהם ואינו.

אגב אורחא של דברי הביקורת המובאים בגמרא על עשירי בבל, אנו לומדים אורחות חיים. הגמרא מספרת

5. "סחורה, להשתכר למחצית שכר", רש"י שם ד"ה עסקא. מלשון רש"י ד"ה יורדי גיהנם שמפרש על שני המצבים: מציאת פרנסה וצדקה ממש, שבהם עשירי בבל לא סייעו לשבתאי בר מרינוס: "שאינן מרחמים לעשות צדקה", נראה שמגדיר צדקה גם סיוע לאדם במציאת עבודה, כהלכות מתנות עניים לרמב"ם י, ז: "שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול".

6. המהרשד"ם, יורה דעה, סימן קסו, שאותו נראה לקמן סבור כן. בין המקורות שעליהם מבסס את שיטתו שאין צורך לפרנס אדם שאינו עובד למרות שיכול לעבוד, היא הגמרא במסכת ביצה שלפנינו.

נוקקין לו" שיש איסור להזדקק לו או שאין חובה להזדקק לו? ומכאן, האם נוכל להציע שיש דרך אמצעית, והיא שאין חובה לתת לעני שאינו רוצה לעבוד, אבל אדם פרטי שיחליט לתת לו - אכן יקיים מצות צדקה?

שאלה נוספת, מה יהיה הדין אם לאדם אין מאתיים זוז, אך ביכולתו לעבוד ולהשתכר מאתיים זוז, האם יכול להסתייע מכספי צדקה בגלל שבפועל אין לו מאתיים זוז, או שמא העובדה שיכול לפרנס את עצמו מונעת ממנו נטילת מכספי צדקה?

אל שולחנו של המהרשד"ם הגיעה שאלה כזו. אדם שאינו עובד בא בתביעה אל אחיו האמיד שיפרנסו מדין צדקה. תשובת המהרשד"ם (יורה דעה, סימן קסו) מבוססת על דברי הגמרא בביצה ובכתובות שראינו לעיל:

גרסינן פ' מציאת האשה... וחכמים אומרים יש לו ואינו רוצה להתפרנס אין נוקקין לו ופסקו הפוס' כחכמים ופשיט' שאין חלוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי

"העבט"⁷ (דברים טו, ח) - זה שאין לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנים לו לשום הלוואה וחוזרין ונותנים לו לשום מתנה, תעביטנו - זה שיש לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנים לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין הימנו לאחר מיתה, דברי ר' יהודה; וחכמים אומרים: יש לו ואינו רוצה להתפרנס - אין נוקקין לו, ואלא מה אני מקיים תעביטנו? דברה תורה כלשון בני אדם.

הגמרא מביאה שני מקרים קוטביים, משני צדי המתנס של מוסריות הנזקק לצדקה: אדם הנזקק לצדקה ולא מוכן להתפרנס משל צדקה, ולמולו אדם אמיד שלא זקוק לצדקה, אך מחמת פילות דורש שיפרנסוהו מכספי צדקה. נדון במקרה השני: נחלקו תנאים בשאלה האם יש לפרנסו או לא, מחשש שמא בגלל קמצנותו יסתכן.⁸ דעת חכמים היא שאין לפרנסו⁹ וכך נפסק להלכה.¹⁰

אם כן אין לפרנס מכספי צדקה אדם אמיד שלא רוצה להוציא מכספו על פרנסתו. אך האם כוונת הביטוי "אין

7. המילה "העבט", נדרשת מלשון הלוואה הניתנת תמורת עבוט - משכון. ע"פ אבן עזרא דברים שם.

8. ע"פ ר"ן שם כט, ב ד"ה יש לו.

9. מלשון הר"ן שם ד"ה אין נוקקין: "ואם ימות - ימות", משמע שאפילו אם האדם מסתכן בשל קמצנותו אין אנו חייבים לסייע לו, וראה ערוך השולחן יורה דעה סימן רנג, יז שהוסיף: "עשיר כילי שעינו צרה בממונו ומרעיב עצמו ואינו אוכל אין משגיחין בו וילך בסכלותו ונ"ל דאם הוא חולה מחמת רעבון דמאכילין אותו ונטולין ממנו בע"כ".

10. הלכות מתנות עניים לרמב"ם ז, ט; שולחן ערוך, יורה דעה רנג, י.

מהצדקה, וכספי הצדקה לא יספיקו לכולם.

ויש לעיין בדברי המהרשד"ם מה ישיב לשאלה הראשונה שהצגנו: האם אדם שמפרנס בכל זאת עני שמסוגל להתפרנס אינו מקיים מצוות צדקה או שאין חיוב אבל אם יתן יקיים¹¹.

מדברי ספר חסידים (סימן תתרלה) משמע שגם אדם שמפרנס בכל זאת עני שמסוגל להתפרנס, לא מקיים מצוות צדקה:

אם תראה איש שיכול ללמוד והוא מבין וסופר שיכול לכתוב ואינם רוצים ללמוד ולכתוב אם תתן להם צדקה קורא אני עליהם לצדקה והנה צעקה (ישעיהו ה, ז).

גם מדברי ה"כלי יקר" משמע שאין מצוות צדקה במקרה כזה. ה"כלי יקר" (שמות כג, ה) לומד ממצוות פריקה המוטלת על המסייע בתנאי שבעל

שאינו לו מעות בעין ויכול להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה שאם יעלה בדעת שכל מי שאינו לו מאתים זוז בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנו' יתפרנס מן הצדקה אין ספק שהיה זה מן הנמנע, שרבו מאד האנשים שאינם להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או ד"א שיתפרנסו מן העשירי ולא היה הקומץ משבי' את הארי.

המהרשד"ם דוחה את תביעתו של אדם שלא מוכן לעבוד לקחת כספי צדקה משני טעמים:

א. מי שיכול לעבוד ולהתפרנס ולא עושה זאת, דינו כאדם אמיד שלא מוכן להתפרנס מכספו שאין לזון אותו מכספי צדקה.

ב. שיקול ציבורי – סעד לאדם שלא עובד למרות שיכול לעבוד, יעודד זליגת בעלי מלאכה לחיי בטלה ופרנסה

11. הטור, אבן העזר, עא פוסק שמגיל שש מצווה לזון בניו ובנותיו עד שיגדלו ואם האב אינו רוצה מכלימין אותו, אבל אם האב "אמוד שיש לו ממון ליתן צדקה לוקחין ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותו עד שיגדלו". מקשה הדרישה שם: "דדקק לכתוב עד שיגדלו משמע הא טפי לא וק"ק דבירה דעה סימן רנ"א כתב בש"ע סעיף ד' ז"ל: כופין את האב לזון בנו עני ואפילו הוא גדול כופין אותו יותר משאר עשירים שבעיר... ונראה דלא קשיא מידי דודאי אם ידוע שהבן או קרוביו א"א להתפרנס ממעשה ידיהן אזי צריכין להאכילן שלא ימותו ברעב אלא דעד שיגדלו מסתמא אין להם שום עסק ומשאר ומתן משום הכי כופין אותו שיפרנסם משא"כ לאחר שיגדלו יכול האב למימר שיתפרנסו ממעשה ידיהן או ישאלו על הפתחים. אבל אם ידוע שאי אפשר להן להתפרנס בשום צד על זה קאמר התם בירה דעה שהאב מחויב יותר משאר עשירים או קופה של צדקה (וכן בהפלאה, קונטרס אחרון הלכות כתובות, סימן עא אות ג).

משמע גם מדברי הדרישה שאין חובת צדקה במקרה שהאדם יכול להתפרנס מעשה ידיו. וגם כאן נשאל: האם ייתכן ואפשר לדייק מלשוננו שמחריג רק מחובת צדקה בנו עני גדול שאינו רוצה להתפרנס ממעשה ידיו, אבל אם בכל זאת האב נתן צדקה, נחשב לו המעשה כצדקה או שלא.

אותרנו שאם יש לאדם מאתיים זז, או חמישים זז שהוא נושא ונותן בהם אינו יכול ליטול מתנות עניים. מבאר הרמב"ם בפירוש המשניות (שם) את החילוק בין אדם שיש לו מאתיים זז לבין אדם שיש לו חמישים זז:

מה שאמר בהלכה שלפני זו מי שיש לו מאתים זז לא יטול, אם היו בטלים ואינו יודע לסחור בהן, אבל אם הוא יודע לסחור ואפילו לא נשאר לו אלא חמישים זז אסור לו לקחת ממתנות עניים.¹³

יש המדייקים מהשינוי של הרמב"ם מלשון המשנה: "מי שיש לו חמישים זז והוא נושא ונותן בהם", ללשון: "אם הוא יודע לסחור", שאם האדם יודע לסחור, אף על פי שבפועל יושב בטל, אין נותנים לו, אפילו אם אין בידו מאתיים זז.¹⁴

אך יש המתרגמים את פירוש הרמב"ם למשנה בדרך זו:

אבל אם הוא יודע לסחור ואפילו לא נתעסק

הבהמה מסייע בידו, למצוות צדקה שגם היא מותנית בהשתדלות הנזקק:

"וחדלת מעזוב לו עזוב תעזוב עמו". לומר לך דוקא שרוצה להיות עמך במלאכתו ורוצה להקים עמך, אז אתה מחויב לסייע לו אבל אם יושב לו ואומר: הואיל ועליך מוטל הדבר חייב אתה להקים לבד, על כן אמר: "וחדלת מעזוב לו", כי מלת לו אין במשמעותו עמו כי מותר לך לחדול מלעזוב לו כשאינו רוצה להיות עמך במלאכתו.¹² ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמינו המטילים את עצמם על הציבור ואינן רוצים לעשות בשום מלאכה אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזה דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם, כי דבר זה לא צוה ה' כי אם "עזוב תעזוב עמו", "הקם תקים עמו" כי העני יעשה כל אשר ימצא בכוחו לעשות ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעדו ולחזקו וליתן לו די מחסורו אשר יחסר לו.

ג. שיטת הרמב"ם בסוגיה

המשנה במסכת פאה (ח, ח-ט) מלמדת

12. ראה מאירי קידושין ח ע"ב ד"ה היה כלב, שדן האם רק בגלל המילה "עמו" שבפסוק חייב לסייע להצלת ממון חברו רק אם חברו שותף להצלה, או שבכל מקרה אדם שלא מסייע להצלת ממנו אין על אחרים חובה לסייע לו. ויש לעיין האם מדברי המאירי והכלי יקר ניתן ללמוד שיש כאן בניין אב לשאר מצוות, שרק שיש השתדלות של האדם בממונו, יש חובה על אחרים לסייעו.

13. תרגום הרב קאפח, ובתרגומו של אבן תיבון: "במה שאמר בהלכה הקודמת לזו מי שיש לו מאתים זז לא יטול כשהיה בטלות שאינו יודע לסחור בהם, אבל כשהיה יודע לסחור בהם, אפילו לא יתעסק אלא בחמישים זוזים מהם, אסור לו ליקח מתנות העניים".

14. ר' יוסף דוד זינצהיים, יד דוד, פאה ח, ח וכן בהערת הר"י קאפח על פירוש המשניות שם, הערה 64.

אלא בחמישים זוז, אסור לו לקחת ממתנות עניים. 15

תרגום זה מתאים לדברי הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (ט, יג) שם נוקט את לשון המשנה:

היו לו מאתים זוז אף על פי שאינו נושא ונותן בהם, או שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

לכן לא נראה שניתן להוכיח מהרמב"ם לדיונינו.

ד. הסוברים שיש לפרנס עני כזה

הסמ"ק (מצוה כ) מזהיר מפני שני איסורים שהאדם עלול לעבור עליהם כשמוגיע אליו העני לבקש צדקה, האחד בהימנעות ממעשה הצדקה, והשני במחשבה:

שלא לאמץ לבבו מליתן צדקה כדכתיב: "לא תאמץ ולא תקפוץ" (דברים טו, ז). פי' קפיצת ידים שלא יאמר אם אתן פרוטה לעני לא יהא קרני שלם מוטב שלא אתן, תלמוד לומר: "לא תקפוץ". ולא תאמץ שלא יאמר מה לנו לסייע לפלוני אם היה

רוצה היה מרויח יותר מצרכו, תלמוד לומר "לא תאמץ". שאפי' אתה נותן מהמחשבה

הזאת אתה עובר בלא תאמץ. 16

משמע מהאיסור השני שמבאר הסמ"ק, שכאשר העני פושט יד, אסור לאדם להרהר, אולי העני היה יכול לעבוד ולא היה נזקק לצדקה. אולם ייתכן שהסמ"ק מדריכנו לשמור על טהרת המחשבה בזמן נתינת הצדקה ולא לחשוך בעני שלוקה במידת העצלות. אך האם ניתן להוכיח מדברי הסמ"ק מה יהיה הדין במקרה והעני מצהיר שאינו רוצה לעבוד אלא להתפרנס מהצדקה?

ייתכן ודבריו של הסמ"ק דומים לדברי רבי אליהו הכהן מאיזמיר בספרו "מעיל צדקה", סימן קצו:

"בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא" (מועד קטן כח, א), נלמד מכאן דכל הפושט ידו ליתול נותנין לו, ואין ראייה אם הוא בריא וראוי למלאכה, משום שאין מזלו מסייעו להרוויח אף על פי שיטרח כל היום. 17.

גם מדברי רבי אליהו הכהן מאיזמיר

15. מהדורת דרוור פיקסלר, מעלה אדומים תש"ע, עמ' תמב, והוסיף שם המהדיר בפירושו: "יש לשים לב שבפירוש המשנה, כמו גם במשנה תורה, לא חייב הרמב"ם את מי שיש לו חמישים זוז ויודע לעשות עסקים להשתמש בהם ולנסות להרוויח. אם הוא בחר לנסות ולסחור בהם - אינו רשאי לגבות מתנות עניים אף שאין לו מאתיים זוז".

16. הדרשה מהמילים "לא תאמץ" הפסוק מובאת גם אצל ר' שמואל ב"ר משולם ירונדי, אהל מועד, שער ראשית חכמה הארוך, דרך ט, וייתכן שמקורה קדום לסמ"ק ואינו לפנינו.

17. בדומה לכך מספר בנו של ה"חפץ חיים", הרב אריה לייב הכהן מראדין, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, ניו יורק תשי"ג, אות ע, עמ' לח ע"ב: "אמר לי [ה"חפץ חיים] פעם דשלא בצדק אנו דנים

העסקי שיש לאדם לא מונע ממנו את הזכות להסתייע מכספי צדקה. הרי לא כופים את האדם שאין לו חמישים זוז לסחור במעות של אחרים כדי להתפרנס ומכאן גם שאין לכפות את האשה שאומרת איני ניוזנת מבעלי העשיר ואיני עושה לעבוד, והיא יכולה ליהנות ממתנות עניים. משמע מדברין שאין לכפות אדם שאינו מעוניין לכך לעבוד, ואם אין לו מאתיים זוז יכול ליהנות ממתנות עניים.

רבי משה פיינשטיין דן בשאלה: "אם יש מצוות צדקה למי שכילה כל נכסיו מחמת שלא עבד לפרנסתו" (שו"ת אגרות משה יורה דעה ד, לז), משיב רבי משה פיינשטיין:

מי שיש לו נכסים ויכול לעסוק בהן וירוויח כמו שאר אינשי... יש לו רשות למכור תחילה מה שיש לו ולהתפרנס מזה, ואחר שיכלו מעות ההם יהיה רשאי אז ליקח צדקה דהרי אז הוא ממש עני. ואף כשהוא עצמו גרם לזה שלא בשביל לימוד תורה, והוא פושע, חייבין לפרנסו מצדקה. ובפירוש אמרו בב"מ דף ט' ע"ב דאי בעי מפקר לנכסי והוי עני וחזי ליה... וכ"ש במי שהתעצל לעבוד את שדותיו אף שהוא בשביל עצלות, ומכרם ואכל את דמיהן

עולה, שאם נראה אדם צעיר ובריא המקבץ נדבות, עלינו לסייע לו ולא להרהר אחריו כי מזלו גרם לו.

הנצי"ב מוולוז'ין בשו"ת משיב דבר (ב, ס) דן בשאלה האם אשה שבעלה עשיר ואומרת לו: איני ניוזנת ואיני עושה, רשאית ללקוט מתנות עניים:

אשה שיכולה לומר איני ניוזנת ואיני עושה מנלן דאסורה ללקוט. ואין לומר דנכפיה לה לעשות מלאכה ולהתפרנס ממעשה ידי או להשתעבד לבעלה. זו מנין לנו דכופין לעשות מלאכה כדי שלא יצטרך לצדקה. אלא שיש לנו לדייק מהא דיש בידו נ' זוז והוא נו"נ כו'. והוא דבעינן דוקא שיהא משלו דמשמע דאין כופין לישא וליתן במעות של אחרים אף שנותנים לו על שנה תמימה. אלא צ"ל דכל שיש לו מזונות ברור כעת. רק על להבא צריך להכין. ע"ז אומרים שיתהפך בזוי אבל כל שאין לו אף על היום אלא במלאכה אין אנו מכריחים אותו לזה. וא"כ באשה שכעת יש לה מזונות ברורים כופין אותה לעשות מלאכה... טעם דנו"נ היינו משום דודאי לא יעשה מעותיו אנפרות ויפסיד עסקו. אבל מלאכה לחדד אפשר דלא ירצה לעשות וא"כ אשה נמי מותרת.

הנצי"ב מוכיח מהעובדה שצריך שיהיה לאדם מינימום של חמישים זוז שבהם הוא יכול לישא ולתת, שהפוטנציאל

לכף חוב את העניים וכפי שמרגלא בפומי דאנשים תמיד כי הם עצלים, והם חפצים לחיות בלי עבודה על חשבון אחרים העמלים בזעת אף, ובאמת אינם אשמים כלל בזה רק קללת אלקים הוא... וצריכים אנו לחמול עליו ולהשתתף בצערם."

כלומר, האם ניתן להכניס במערכת השיקולים ההלכתית את החשש שאם נפרנס אדם שאינו עובד, אף שפורמלית הוא זכאי לסיוע, ייווצר סחף מצד אנשים עובדים להפסיק את עבודתם ולהיות גיזונים מכספי צדקה וממילא תהיה פגיעה ציבורית.

וברמה האישית, האם יש משקל הלכתי גם לתפיסה שאם נמנע נתינת כספי צדקה, נעודד את האדם לעבוד, וממילא אם מדובר באדם שאינו עובד מתוך קושי נפשי כזה או אחר, תחשב הנתינה ככספי צדקה?

כבר המהרשד"ם שהובא לעיל, מתייחס לשיקול הציבורי וקובע שאחת הסיבות לכך שסיוע לאדם שאינו עובד ומסוגל לעבוד, לא נחשב צדקה היא הסיבה שבעלי המלאכה יפסיקו לעבוד ויפנו לקבלת כספי צדקה, מה שיגרום לקריסת קופת הצדקה המקומית.

הרש"ר הירש (ויקרא כה, לה) סבור כי נתינת כספי צדקה לאדם שמסוגל

ונעשה עני, שהוא נוטל לקט שכחה ופאה, וגם שצריכין ליתן לו מקופה של צדקה.

הרב פיינשטיין מוכיח מכך שהאדם יכול להפקיר את נכסיו ולהיות גיזון מכספי צדקה, שבמקרה והאדם מתעצל ולא מעבד את שדותיו או לא מטפל בנכסיו ובשל כך מאבד את רכושו ונזקק לצדקה - עלינו לזון אותו מכספי צדקה.¹⁸ כלומר לפי הרב פיינשטיין אדם שמבחינה פורמלית אין לו מאתיים זוז, יש לו זכות להתפרנס מכספי צדקה, אף אם הוא לא עובד מחמת עצלות. אמנם, מדובר באגרות משה, במקרה שנעשה עני בפשיעה ועכשוו אין לו. אבל אין מכאן הוכחה מוכרחת לגבי מי שעתה יש לו יכולת פרנסה ואינו רוצה לממשה בעבודה.

ה. שיקול ציבורי ומניעת סיוע לטובת הנזקק

השאלה שעולה במקרה הנידון, האם יש משקל לשיקולים "השכליים", דהיינו, השיקול הציבורי ואישיותו של הנזקק.

18. בפירושו של רבי משה פיינשטיין, לירושלמי מסכת פאה ת, ז, מוסיף הרב פיינשטיין שיש איסור להפקיר את נכסיו כו' להזדקק לצדקה, והגמרא בבבא מציעא מתארת מצב שאדם עבר על האיסור, אך יכול לקחת מכספי צדקה. הרב פיינשטיין מוכיח זאת ממעשה בירושלמי שם, בתלמידו של רבי שהיו לו מאתיים זוז וכדי שיוכל לקבל ממנו מעשר עני, רבי החסיר מהמאתיים זוז על ידי שלקחו לחנות וקנו מזון (ע"פ פני משה שם ד"ה זה מכת). מכך שרבי החסיר מתלמידו מהמאתיים זוז על ידי קנייה ולא על ידי הפקרת מעט הכסף מוכיח הרב פיינשטיין שיש איסור לעשות כן ולכן רבי נמנע מכך. אך לשיטתו של הרב פיינשטיין העובדה שהאדם הגיע להזדקק לצדקה באיסור, לא גורעת מחיוב מצוות צדקה כלפיו

לקבלת ההחלטה האם לסייע לו או לאו. לאחר שסוקר את השיטות השונות התומכות ומתנגדות לחיוב צדקה במקרה של נזקק לסעד שמסרב לשאת בעול, קובע הרב ליכטנשטיין¹⁹:

הגורמים המרכזיים בהם יש להתחשב לגבי ביצוע חסד:ברור שמידת כושר הנסעד צריכה להשפיע על החובה לסייעו. ככל שהמשימה אפשרית יותר, החובה מצטמצמת הן מפני שהמקבל פחות זקוק והן מפני שאחריותו... גדולה יותר, אלא שבנקודה כזו לא ניתן, כמובן לקבוע קריטריונים מדוייקים... הקושי הרציני מתעורר על ידי חליים או מעצורים נפשיים, הן מפני שהגדרתם המדעית פחות מדוייקת והן מפני שהם שנויים במחלוקות אידיאולוגיות חריפות. נכות פסיכולוגית - פחד מפני קבלת אחריות, קושי הסתגלות למערכת קבועה, בחילה בפני מרות, תלות בחממת הבית - עלולה לנגוס בכושר עבודה

לעבוד, גורמת לתרבות רעה של עצלות ולכן לא נחשבת כצדקה:

"והחזקת בו"... ומניין אם החזקת אפילו ארבעה וחמשה פעמים חוזר והחזק - ת"ל "והחזקת בו" (דאג שיהא "חזק"; וכל עוד הוא חוזר ומתמוטט, עדיין לא "נתחזק"); יכול אפילו אתה מפסידו לתרבות רעה (של עצלות - מחמת התמיכות החוזרות ונשנות) ת"ל "עמך" (מבחינת המובן הרי "עמך" מתייחס גם אל "והחזקת בו": והחזקת בו עמך) - עמך בעצמאות של פעילות מפרנסת; עליך לתמוך בו כך, שיהיה "עמך" גם מבחינה מוסרית.

אולם ייתכן ובמקרה שמניעת הסיוע לא תמריץ את האדם לחפש עבודה, ייתכן ויסבור הרש"ר הירש שיש כאן חובת צדקה.

הרב אהרן ליכטנשטיין רואה במקום האישי שבו נמצא הנזקק, גורם מרכזי

19. בנוסף למקורות השוללים מתן סעד לנזקק המסרב לעבוד, הרב ליכטנשטיין מצביע במאמרו על כמה מקורות שמהם ניתן להסיק שמותר להושיט סעד לנזקק כזה מכספי צדקה. מהם המשנה האחרונה במסכת פאה: "וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות". כתב הרב ליכטנשטיין: "אין המשנה מפרשת ואף לא הגמרא על אתר או במקום אחר במי מדובר אך קשה להניח שהכוונה למי שיש לו מאתים זוז או חמשים שבהם הוא נושא ונותן ועם זאת נוטל מתנות עניים אדם כזה הלא ממש גזולן יש להציע שמדובר במי שאין לו מאתים זוז אך בידו להרויחם ולשבור את המחסום. פורמלית הוא זכאי ליטול מתנות עניים כיון שהוא כנראה עדיין מוגדר כעני אך היות ואינו מפתח את יכלתו לא חסכו ממנו חז"ל שבט ביקורתם". הרב ליכטנשטיין גם מבסס את מצוות צדקה על הציווי "והלכת בדרכיו", הרואה בהידמות למידות הבורא אידיאל העומד בייסוד מצוות צדקה, וכפי שהקב"ה מסייע לכל, ואף למי שאינו הגון, כך נדרש מהאדם. (הרב אהרן ליכטנשטיין, סעד תסעוד עמו - השתתפות המקבל בגמילות חסדים, ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל אביב תשל"ט, עמ' 93-81)

לערער כושר תפקוד...

הגורם השלישי הוא צורך הנסעד ככל שהמצוקה גדולה יותר ובעיקר מסוכנת יותר, אפשרות מניעת סעד מצטמקת אף כשהיא נראית מבחינות אחרות.²⁰

אנו רואים באופן ברור שהסיבה שאין הכרעה ברורה במקורות, גורמת לרב ליכטנשטיין להצביע על השיקול האישי והציבורי כשיקולים מכריעים בשאלה האם לפרנס את הנזקק שאינו עובד.

לא פחות מאשר רגל צולעת, אך אין ספק שהיא מוכרת פחות...

גורם מרכזי שני: מניעי הנסעד. לא הרי עצלן המלגלג על החברה ומצפה שתפרנסו כהרי יפה נפש המעדיף להסתגר בארבע אמות של אצילות על פני פשיטת נבילות בשוק, ובין קטבים אלה משתרע ספקטרום שלם... לנקודה זו משמעות טיפולית גרידא: יש לצמצם או לבטל סיוע לעצלני סעד מפני שהוא עלול לעודד גישה אנטי-חברתית או

1. סיכום

(א) הדרכת חכמים היא שעל האדם למצות את כל האפשרויות למצוא תעסוקה לפני שפונה להסתייע מכספי צדקה.

(ב) יש הסוברים שיש לפרנס מכספי צדקה אדם שאינו עובד ומטיל עצמו על הציבור לפרנסו.

(ג) הנמנע מלתת צדקה לאדם שאינו עובד ומטיל עצמו על הציבור – יש לו על מי לסמוך. עם זאת, אם יש לנו ספק אם האדם אינו עובד בגלל כשלונות חוזרים ונשנים במציאת עבודה ראויה, נראה שיש לפרנסו וכן צריך לבדוק האם יש משפחה שתלויה בנזקק שצריך לזון אותה, אף אם הנזקק אינו ראוי לסיוע.

(ד) למערכת השיקולים יש להכניס גם את השיקול הציבורי, דהיינו האם פרנסת הנזקק שאינו עובד תגרום לזליגה של אנשים עובדים לחיי בטלה ולפרנסה מכספי צדקה ובכך ייפגע הציבור, וכן את השיקול האישי האם מניעת כספי הצדקה אכן תכניס את הנזקק למעגל העבודה או שמא הנזקק אינו עובד מחמת קושי נפשי או אחר.